

ВАСИЛЬЧУК Л. Ф.

Київський національний лінгвістичний університет

ФОРМАЛЬНІ І СЕМАНТИЧНІ АСПЕКТИ ВАРІЮВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ-ДЕРИВАТИВ У КОНТЕКСТІ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Статтю присвячено розкриттю формальних і семантичних аспектів варіювання фразеологізмів-дериватів і їх лексикографічному відображенню. Суттєвим аспектом проблеми розвитку фразеологізмів-дериватів є мінливість існуючих фразеологізмів-дериватів, включаючи широку амплітуду формальних трансформацій, а також семантичні їх зміни.

Ключові слова: варіювання, формальні і семантичні аспекти, фразеологізми-деривати, лексикографічне відображення.

Статья посвящена раскрытию формальных и семантических аспектов варьирования фразеологизмов-дериватов и их лексикографическому отражению. Существенным аспектом проблемы развития фразеологизмов-дериватов является варьирование существующих фразеологизмов-дериватов, включая широкую амплитуду формальных трансформаций, а также их семантические изменения.

Ключевые слова: варьирование, формальные и семантические аспекты, фразеологизмы-дериваты, лексикографическое отражение.

Article is dedicated to the disclosure of the formal and semantic aspects of the variation of phraseologism-derivatives and to their lexicographical reflection. The variation of the existing phraseologism-derivatives is the essential aspect of the problem of the development of phraseologism-derivatives, including the wide amplitude of formal transformations, and also their semantic changes.

Keywords: variation, formal and semantic aspects, phraseologism-derivatives, lexicographical reflection.

Мета. Враховуючи важливість проблеми розвитку фразеологізмів-дериватів, у нашій науковій розвідці здійснюється аналіз формальних і семантичних аспектів варіювання фразеологізмів-дериватів та їх лексикографування.

Актуальність обраної теми дослідження зумовлена необхідністю виокремлення *трьох способів варіативності фразеологізмів-дериватів*: по-перше, варіювання як база для інших способів фразеологічної деривації (продукуючий узуальний спосіб), по-друге, варіювання на основі інших способів фразеологічної деривації (похідний узуальний спосіб) і, по-третє, варіювання паралельно з іншими способами фразеологічної деривації (похідний оказіональний спосіб).

Об'єктом дослідження є фразеологізми-деривати, вилучені шляхом суцільної вибірки з тлумачних і фразеологічних словників сучасної німецької мови, що охоплюють період розвитку німецької мови з початку XIX століття і дотепер.

У сучасній лінгвістиці варіативність розглядається як фундаментальна властивість мови. Ця проблема набуває особливо важливого значення при дослідженні функціонування мови, а також при вивченні внутрішньомовних чинників зміни та розвитку мови. Варіантність є яскравим виявом постійного еволюційного руху мови [1; 2]. Це явище зміни якоїсь ознаки мовних одиниць певного рівня, що приводить до співіснування їхніх паралельних форм і є проявом мовної надмірності, тенденції розвитку мови, що є наслідком її функціонально-стилістичного чи територіального розшарування. Фразеологічні варіанти можуть різнитися лексичною наповненістю у зіставленні з ФО (повний і компресивний), а за умови тотожності значення і структури може варіювати якийсь один із складників звороту [3:57].

Варіативність ФО в діяхронічному аспекті розглядається як зарубіжними, так і вітчизняними дослідниками [4; 5; 6:110–115]. Дослідження варіантності ФО важливе не тільки в аспекті виявлення особливостей (типології) варіантів, але й у зв'язку з процесами фразоутворення як одного з основних шляхів збагачення і розвитку фразеологічного складу мови.

Вивчення проблеми варіативності ФО в діяхронічному аспекті тісно пов'язане з проблемою тотожності. Зв'язок фразоутворення і варіювання ФО виявляється в тому, що формування нових одиниць може бути спричинене порушенням структурно-семантичної тотожності. Тотожність ФО під час варіювання її лексичного складу і структури ґрунтується на сукупності константних складових ФО як у плані змісту, так і в плані вираження. Інакше кажучи, при варіюванні ФО передбачається наявність схожих сегментів у плані вираження (у даному разі мається на увазі спільність структурної організації означуваного, частковий збіг лексичних компонентів). Семантична тотожність варіюваної ФО ґрунтується на константності предметно-логічного значення ФО.

Багатоплановість шляхів руху фразеологізмів від початкової широкої варіативності до внормованого вживання переконливо демонструє В. М. Мокієнко переважно на матеріалі російської мови [7:9–18]. Дослідник зазначає, що еволюція ФО постає як рух від варіантної різноманітності до валентнісного і компонентного уодноманітнення, від “антинорми” – до норми, а не навпаки [7:33]. Аналогічним виявився висновок науковця, що обрав об'єктом дослідження німецькі фразеологізми [8:110–115]. Учені наголошують, що у своєму розвитку ФО рухається від інваріантності до варіантного ряду [9:3–6].

Зміни в межах тотожності можуть стосуватися не тільки формально-структурного аспекту означуваного, а й семантики ФО. Можливість варіювання плану вираження в теорії фразеології формулюється для різних випадків як образний зсув, експресивне та стилістичне прирощення, виникнення відтінків значення, а також розвиток багатозначності.

Отже, варіювання фразеологізмів-дериватів у семантичному і формальному аспектах зумовлюється динамічним розвитком мови та постійно супроводжує цей процес. Здатність мовних одиниць до варіювання в діяхронії загальноновизнаним фактом, однак основні тенденції розвитку варіювання недостатньо досліджені.

Варто відзначити, що історичне варіювання фразеологізмів-дериватів є виявом такої якості мови, як її адаптивність, пов'язана з потребою мови виконувати комунікативну функцію в постійно мінливих умовах спілкування. Зміни семантичної структури фразеологізмів-дериватів розглядаються нами як зміни якісного характеру, найбільш загальними результатами яких є виникнення нових значень у наявних фразеологізмів, перетворення обсягу їх значення, що проявляється в розширенні або звуженні, а також утворення омонімів. Розвиток значення уявляється як бінарний процес, що охоплює зміни, які проходять в межах однієї семантики, і ті, що відбуваються в межах семантичної структури фразеологізму в цілому [10:38–42].

Перш ніж безпосередньо перейти до питань семантичного варіювання фразеологізмів-дериватів у процесі мовного розвитку, вважаємо за необхідне відзначити, що ми, слідом за А. М. Мелерович, розглядаємо значення фразеологізмів-дериватів як єдність денотативного і сигніфікативного аспектів з обов'язковим конотативним компонентом [11:13].

Проблеми розвитку засобів фразеологічної номінації, семантичного варіювання фразеологізмів-дериватів нерозривно пов'язані з проблемою їх мотивованості. Спостереження за досліджуваним матеріалом показують, що мотивованість / немотивованість фразеологізмів-дериватів відіграє суттєву роль у процесах їхнього розвитку. Дослідження семантичних процесів, що детермінують розвиток фразеологізмів-дериватів, передбачає звернення до проблеми їх внутрішньої форми, яка є важливим аспектом фразеологічної семантики, одним із джерел конотації. Під внутрішньою формою багато дослідників розуміють ознаки номінації, як вони усвідомлюються носіями мови. Ми поділяємо точку зору А. М. Мелерович, яка визначає внутрішню форму як змістовий склад, об'єктивований у

матеріальній формі мовного знака, формалізований по відношенню до його певного актуального значення, з яким встановлюються дериваційні відношення. Внутрішня форма фразеологізмів-дериватів є динамічним компонентом значення, оскільки будь-яка зміна актуального значення одиниці мови пов'язана зі зміною її внутрішньої форми.

Варіювання плану змісту фразеологізмів-дериватів виявляється завдяки образному зсуву, експресивним та стилістичним нарощенням, виникненню відтінків значення, розвитку багатозначності.

Зміна сигніфікативного аспекту значення фразеологізмів-дериватів є ще одним напрямом у семантичній еволюції фразеологізмів. На семантичному рівні розширення значення – це усунення деяких диференційних сем, які у значенні ФО слугують для уточнення семантичного, стилістичного або емоційного характеру. Звуження – це, навпаки, включення в значення деяких компонентів такої ж якості. Розширення і звуження обсягу значення, тобто генералізація або спеціалізація значення, відбуваються на основі формально-логічної категорії підпорядкованості.

Розширення і звуження значення ФО і, відповідно, зміна їхньої сполучуваності класифікуються нами як процеси в розвитку засобів фразеологічної номінації якісного характеру. Розширення значення характерне для розвитку семантичної структури ФО *auf dem Sprung stehen*, яка ще на початку ХХІ століття мала значення 'alle Augenblicke bereit sein zu gehen'. У Дудена ця ФО зареєстрована зі значенням 'gerade anfangen wollen etw. zu tun'. Опозиція вузьке значення / широке значення характеризує розвиток наступних ФО: Campe: *den Rücken wenden, sich entfernen, doch nur auf kurze Zeit und nicht weit*; Duden: *den Rücken wenden, kehren, geh., weggehen*. В процесі розвитку цієї ФО елімінуються елементи конкретизації та уточнення, але при цьому не виникає абсолютно нового набору семантичних елементів.

Протилежний процес, а саме звуження семантичної структури, можна продемонструвати на такому прикладі: *der Mund läuft ihm voll Wasser, es kommt ihn grosse Lust an*; Duden: *jmdm. läuft das Wasser im Munde zusammen; umgs.; jmd. bekommt bei verlockend zubereitetem Essensogleich Appetit*.

Як відомо, валентність відіграє значну роль в усвідомленні механізмів семантичних змін. Зіставлення лексикографічних даних показує, що ряд ФО зазнав змін у характері сполучуваності. Переважає процес переорієнтації ФО за суб'єктно-об'єктною спрямованістю. Класифікація фразеології на суб'єктну і об'єктну була запропонована А. В. Жуковим. Суб'єктна

фразеологія семантично направлена на людину та оцінює її з погляду фізичних, психічних, морально-етичних та інших якостей. Об'єктна фразеологія семантично направлена на предмети, явища та прояви дійсності, що існують незалежно від людини. Розширення дистрибутивних можливостей ФО свідчить про її розвиток, переорієнтацію ФО по лінії суб'єктно-об'єктного можна проілюструвати на такому прикладі: Campe: *darauf war es gemünzt, darauf zielte es, darauf war es abgesehen*, – Duden: *auf jmdn., etw. gemünzt sein, sich auf jmdn., etw. beziehen, sich gegen jmdn., etw. richten*; Campe: *einem mit gleicher Münze bezahlen, ihm Gleiches mit Gleichem vergelten*; – Duden: *jmdm. etw. in/mit gleicher Münze heimzahlen; jmdm., etw. auf die gleiche üble Art vergelten*.

У розвитку ФО спостерігається також і зворотний процес, а саме звуження валентності, наприклад: Campe: *einen bei den Haaren zu etw. Ziehen; ihn mit Gewalt dazu treiben, ihn zwingen, eine Sache bei den Haaren herbeiziehen, sie weit herholen, sie auf eine gezwungene Art anbringen, auf etw. anwenden*; – Duden: *etw. an/ bei den Haaren herbeiziehen, etw. anführen, was nicht od. nur sehr entfernt zur Sache gehört*). У процесі розвитку ця ФО втрачає суб'єктну направленість семантики.

Таким чином, динамічність фразеологічного значення виявляється в різноманітних процесах. Це свідчення того, що формування семантики багатьох ФО сучасної німецької мови йшло складним шляхом. І хоч його можна звести до якоїсь однієї тенденції, наприклад, до розширення або звуження значення ФО, готові фразеологічні значення, представлені в мові, є зовсім не абсолютними, а відносними величинами.

Явище фразеологічної динаміки виявляється також у варіативності конотативного аспекту семантики ФО. Як уже зазначалося, семантичні структури ФО, нейтральні в конотативному відношенні, характеризуються здатністю "нарощувати" емоційно-оцінне забарвлення в процесі розвитку. Так, конотативна сема може змінювати оцінний знак (конотативна інверсія, див. ФО *Haare auf den Zähnen haben; etw. ist auf dem besten Weg(e) von der Welt*). В окремих випадках спостерігається нейтралізація конотативної семи, або послаблення оцінки ФО, яке супроводжується набуттям ФО жартівливого характеру, наприклад: Campe: *Garaus mit einem machen oder spielen, ihn zu Grunde richten*, Duden: *jmdm. den Garaus machen, meist umgs. scherz; jmdn. töten, umbringen, z.B.: Er hatte keine Ruhe bis er der Fliege den Garaus gemacht hatte*.

Варіювання конотативного компонента фразеологічного значення, як правило, тісно пов'язане з модифікаціями предметно-логічного змісту ФО.

У результаті нормативно-стилістичної переорієнтації ФО в багатьох випадках суттєво змінювалися їхні значення параметри сполучуваності. Нормативно-стилістичне переоцінення деяких фразеологізмів веде до зниження стилістичної маркованості, інші ФО, навпаки, перейшли з розряду грубих у вищу сферу функціонування, про що свідчать лексикографічні ремарки, напр. зміна ремарки з "груб." на "жарт.": (*der Kandidat hat*) *hundert / neunhundert Punkte* (umgs., oft spött.); *das ist völlig richtig*; *der Hunger treibt es rein* (umgs.; scherzh.) – *weil man Hunger hat, isst man etwas, obwohl es einem nicht schmeckt*. Зміна експресивного потенціалу ФО, як правило, пов'язана з модифікаціями компонентного складу ФО.

Перспективи дослідження. Порушені у пропонованій розвідці питання мають перспективу подальших досліджень, які можуть стосуватися проблем кодифікації фразеологізмів-дериватів у сучасних фразеографічних виданнях; ролі варіювання фразеологізмів-дериватів у художньому дискурсі; стилістичних та прагматичних особливостей функціонування варіантів фразеологізмів-дериватів у творах різних жанрів і стилів; проблем перекладу фразеологізмів-дериватів українською мовою.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Коротких Т. А.* Фразеологическое варьирование в немецком языке / Т. А. Коротких // Нормы реализации. Варьирование языковых средств. – Горький, 1983. – С. 110–115.
2. *Прокопьева С. М.* Вариантность фразеологических единиц как прагматический феномен : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 “Германские языки” / С. М. Прокопьева. – М., 1980. – 24 с.
3. *Селіванова О. О.* Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К., 2006. – 716 с.
4. *Мокиенко В. М.* Славянская фразеология : [учебн. пособие для студ. вузов, обуч. по спец. “Русский язык и литература”] / Валерий Михайлович Мокиенко. – [2. изд., испр. и доп.] – М. : Высшая школа, 1989. – 287 с.
5. *Дмитриева С. А.* Функционирование и развитие устойчивых словесных комплексов, имеющих в своем составе компоненты–имена родства, в языке новоанглийского периода (XVI–XX вв.) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.05 “Романские языки” / С. А. Дмитриева. – М., 1984. – 16 с.
6. *Коротких Т. А.* Фразеологическое варьирование в немецком языке / Т. А. Коротких // Нормы реализации. Варьирование языковых средств. – Горький, 1983. – С. 110–115.
7. *Мокиенко В. М.* Славянская фразеология : [учебн. пособие для студ. вузов, обуч. по спец. “Русский язык и литература”] / Валерий Михайлович Мокиенко. – [2-изд., испр. и доп.] – М. : Высшая школа, 1989. – 287 с. – С. 4.
8. *Коротких Т. А.* Фразеологическое варьирование в немецком языке / Т. А. Коротких // Нормы реализации. Варьирование языковых средств. – Горький, 1983. – С. 110–115.
9. *Кораблина Л. П.* Развитие средств фразеологической номинации современного немецкого языка (XIX – XX века) : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 “Германские языки” / Л. П. Кораблина. – М., 1987. – 25 с.
10. *Schippan Th.* Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache / Th. Schippan. – Tübingen : Niemeyer, 1992. – 306 S.
11. *Мелерович А. М.* К вопросу о типологии внутренних форм фразеологических единиц современного русского языка / Алина Михайловна Мелерович // Активные процессы в области русской фразеологии : сб. науч. тр. – Ивановск, 1980. – С. 13–35.